

Egy szexuális zavarok által kiváltott párkapcsolati válság a 19. századi Magyarországon

A Couple Relationship Crisis Triggered by Sexual Dysfunctions in the 19th century Hungary

dr. habil. Fazekas Csaba PhD. egyetemi docens
Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete
fazekas@uni-miskolc.hu

Initially submitted July.1, 2022; accepted for publication Sept 1, 2022

Abstract

This study presents documents of divorce litigations in Hungary in the 1840s. The wife accused her husband of impotence, not being able to have an erection or ejaculate. The Roman Catholic Church courts have annulled the marriage in such cases. The wife who missed a happy sexual life (orgasm) and a husband who was frustrated by “small penis complex” gave contradictory testimony. Based on the medical certificate the ecclesiastical court did not authorise the divorce. Using the couple’s testimonies, this study shows the level of knowledge about sexual dysfunctions in a peasant society of a rural area and presents the forensic process of fertility diagnostics.

Kulcsszavak

szexuális zavar, párkapcsolati válság, válóper, nemzőképesség, diagnosztika, 1840-es évek, Magyarország, esettanulmány

Keywords

sexual dysfunction, couple relationship crisis, divorce, fertility, diagnostics, 1840s, Hungary, case study

Bevezetés

A szexuális zavarok, illetve az azokból keletkező párkapcsolati válsághelyzetek napjainkban is nehéz kutatási témakörnek számítanak, tekintettel a rendkívüli érzékenységre, az érintettek titkolózására, szégyenkezésére és elzárkózó magatartására. A történelmi korokból mindegyikre vonatkozóan még kevesebb információval rendelkezünk. Ezért lehet érdekes felidézni azt a konfliktushelyzetet, amely egy falusi molnár és felesége között bontakozott ki az 1840-es években.¹ A viszonylag szerencsés forrásadottságoknak köszönhetően bepillantást nyerhetünk a szexuális zavarok felismerésének, kezelésének és megítélésének történetébe, a szexualitással kapcsolatos ismeretek és attitűdök szintjébe. A magyarországi szexualitás-történetnek vannak alaposabban kutatott témakörei (ilyen például a prostitúció története²), a szexualitással

¹ Bár mintegy 180 évvel ezelőtt élt személyek történetéről van szó, a téma érzékenysége és a személyiségi jogokra tekintettel jelen közleményemben mellőzöm a személy- és helynevek megemlítését, valamint a konkrét évszámot, azon túl, hogy az 1840-es évtizedről van szó. Csak annyit említhetek, hogy a férj foglalkozása molnár volt, lakóhelye pedig egy község. Az ügy aktái a Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár házassági ügyek állagában, 1840–1849 évkör iratai között található.

² Ld. pl. FORRAI, 1996; KRÁNITZ, 1999; TÖTÖS, 2015; FORRAI, 2016; SZÉCSÉNYI, 2017.

kapcsolatos személyes érzelmek és attitűdök kutatásához jóval kevesebb forrással rendelkezünk, bár éppen a reformkorra vonatkozóan előkerült egyes naplók és memoárok e témakör megismerésében is segítenek.³ A szexuális diszfunkciókkal és kezelésükkel kapcsolatosan azonban csak szórványos adatokkal rendelkezünk, pedig a házastársak elhidegülésének, a párkapcsolat megromlásának már ekkor is komoly kiváltó oka lehetett a szexuális vonzalom hiánya.⁴

Az alább ismertetendő ügy aktái – mint minden hasonló párkapcsolati krízis esetén – egy válóper során keletkeztek, a lényeg röviden abban foglalható össze, hogy egy molnár felesége kezdeményezte házassága felbontását arra való hivatkozással, hogy férje nemzőképtelen és nem történt meg a házasság „elhálása” sem. A házassági bontóperek múltjáról, jogi és egyházjogi háttéréről, társadalomtörténetéről rendelkezünk alapos, rendszerint egy-egy térségre kiterjedő feldolgozásokkal,⁵ és alaposan elemzett esettanulmányokkal is.⁶ Történetünkkel majdnem egy időben jelent meg Frank Ignác jogszabálygyűjteménye, amely a házassági jog ismertetésekor lakonikusan leszögezte: „A házi szövetséget katolikusoknál csak halál bontya.”⁷ Míg nem katolikusok esetén II. József 1786-os pátense nyomán később lehetővé vált a polgári törvényszék előtt válás kezdeményezése és kimondása is alapos okokból (házasságtörés, hűtlen elhagyás, „engesztelhetetlen gyűlölség” stb.), katolikusoknál azonban az egyházmegyei bíróságok legfeljebb az együttlakást szüntették meg, ezt nevezték „ágytól és asztaltól” való elválászásnak, de a házasság felbonthatatlannak számított.⁸ A katolikus egyházjogban fontos szerepet töltött be – és esetünkben ez kulcskérdésnek számított – a házasság „elhálása”, bár folytak arról viták, hogy az elhálással válik-e felbonthatatlanná a frigy, vagy egyébként is az.⁹ A 19. századi kánonjogi felfogás alkalmazása az előbbit látszik erősíteni, megtörténte előtt pápai engedéllyel felbontható volt a házasság.¹⁰ Ez nyilván összefügg azzal, hogy ekkor még – különösen a paraszti közösségekben – erőteljesen élt a nászéjszaka rítusa, a menyasszony „beavatása”, az első közönséssel történt feleséggé válás tudata.¹¹ Kitérőként megjegyezzük, hogy a katolikus (szentségi) házasság megtörténtevel és felbonthatóságával kapcsolatosan ezt a felfogást a 20–21. századi kánonjogászok is fenntartották, például az 1970-es években: „Az egyház semmiféle hatalmat nem ismer el egy szentségileg megkötött és elhált házasság (ratum et consummatum) felbontására. A többi házasságot azonban, nagyon súlyos okokból, a hit java és a lelkek üdve érdekében az egyházi hatóság felbonthatja, vagy más értelmezés szerint kimondhatja a semmisségüket.”¹² Az elhálás fogalmát is igyekeztek pontosítani, előírás, hogy az emberi módon (kényszer nélkül, kölcsönös szándékkal) menjen végbe, valamint teljesüljenek biológiai feltételek (merevedés, legalább részleges behatolás, magömlés a hüvelyben), viszont nem feltétel, hogy a férfi rendelkezzen megtermékenyítésre alkalmas spermával.¹³ A 19. század első felében persze még nem volt ennyire kifinomult az eljárás, így az elhálás megtörténte vagy meg nem történte is körülményes vitákra adhatott alapot. A paraszti társadalom patriarchális viszonyai között, falvakban élő római katolikus jobbágyok körében amúgy is ritka volt a válókereset megindítása („az

³ Ld. pl. DOBSZAY, 2003; KATONA (sajtó alá rend.), 2014.

⁴ NAGY, 2018. 85.

⁵ Ld. pl. MÁTAY, 2006; NAGY, 2018; TAMÁSI, 2020.

⁶ Ld. pl. HUDI, 1997; NÉMETH, 2000; HUDI, 2003.

⁷ FRANK, 1845. 173.

⁸ HUDI, 2003. 263.

⁹ TAMÁSI, 2020. 152.

¹⁰ KOVÁTS, 1883. 162, 165–167.; TAMÁSI, 2020. 34.

¹¹ FORRAI, 2011. 60. Korabeli leírások felidézésével: KOVÁTS, 1883. 193.

¹² A házasság szentségéről szóló katolikus tanítás, 1977.

¹³ ERDŐ, 2014. 521.

a benyomásunk támadhat, mintha 1848 előtt Magyarországon csak boldog házasságok léteztek volna¹⁴), és azokon belül is ritkának tekinthetők a nemzőképtelenség, az elhálás elmaradása miatti ügyek.¹⁵ A valóságban nyilván jóval több ilyen párkapcsolati válság alakult ki, de a szégyenérzet, a közösség megvetésétől, gúnyolódásától való félelem inkább az elfojtás felé terelte az érintettek magatartását, nemcsak a férfiak, hanem gyakran a nők részéről is. A helyrehozhatatlanul megromlott házasságok felbontását kiváltó okok közül pedig ennek bizonyítása viszonylag könnyebbnek számított, például a partner házasságtörésének, kicsapongásának, vagy akár a bántalmazásoknak az eseteihez képest.¹⁶

Az eljárás megindításának körülményei

Mint alábbiakból kiderül, a szóban forgó házaspár mintegy három éve élt házasságban, amikor a feleség felkereste lakóhelyük plébánosát, és elmondta, el akar válni a férjétől, mert az nem képes a gyermeknemzésre, sőt, a szexuális kapcsolat létesítésére sem. Az ügy a szokásos egyházi utat járta be, a feleség az illetékes püspökhöz fordult, aki utasította az egyházmegyei bíróságot a vizsgálat lefolytatására, különös tekintettel az elhálás megtörténtének megállapítására.¹⁷ A falusi plébános az adott évben szeptember 21-én jelentette az esetet az egyházkerület esperesének, aki október 4-én maga is az ügy kivizsgálásához kezdett. Bár a plébános már eredetileg is szexuális zavarokat jelölt meg, az esperes eleinte arra gyanakodott, hogy ez csak hivatkozási alap, valójában pénzügyi problémák (illetve azok is) állnak az asszony kezdeményezése hátterében. („A panaszost tekintetes főbíró úr eleibe gazdasági viszonyok, mint törvényes vizsgálat végett ezennel utasítom.”)

Az egyházmegyei bíróságot vezető kanonok a beérkezett panaszok alapján október 7-én utasította a plébánost a házaspárnak törvényszék elé idézéséről, melyben a kezdeményezés indoka az impotenciára irányult („*miszerint ez [ti. a férj, mint alperes] nősztehetetlen lévén, vele a házassági köteleességet nem teljesítheti*”). A plébánoshoz intézett utasító levél tanulságosan és szigorúan fogalmazott:

„Minthogy pedig attól, ki törvényes dolgot kér, nem kell a pártolást megtagadni, s különben is minden efféle ügyek járulékaikkal együtt honi és egyházi törvényeink szerint az egyházi hatóságot illetnék, buzgóságodnak a szent és üdvös engedelem erejénél fogva, törvényes büntetés alatt szoroson parancsolván, meghagyjuk és rendeljük, mely szerint jelen levelünket vévén, rögtön a már említett alpereshez menj, s őt, ha személyében feltalálható, személyesen, kétségkívül tulajdon lak, vagy szokott tartózkodási helyéről folyó év s hó 25. napjára szentszék színe elébe idézzed, oly formán, hogy itt [...] -n a kitűzött időhatárra reggeli órákban előtűnk személyesen megjelenni tartozzék és köteles legyen, foganattal számot adandó előzményekről, hallandó s látandó a bíróságnak kérdéses okbuli eljárását egyszersmind tőlünk, s a szentszéki ülnök uraktól törvényes igazságot nyerendő.”

Leszögezte továbbá, hogy a bíróság akkor is meghozza „*törvény s igazság rendje*” alapján ítéletét, ha az érintettek nem jelennek meg személyesen. A plébános egy héttel később jelentette, hogy a tárgyalás helyéről és időpontjáról tanú jelenlétében személyesen értesítette a férjet és a feleséget, akik egyaránt ígéretet tettek arra, hogy eleget tesznek az idézésnek. Utóbbi elem azért fontos, mert arra utal, hogy mind a vádló feleség, mind a vádlott férj bizonyos volt álláspontjának igazában és megvédhetőségében.

¹⁴ HUDI, 1997. 165.

¹⁵ TAMÁSI, 2020. 29.

¹⁶ TAMÁSI, 2020. 155.

¹⁷ TAMÁSI, 2020. 152.

A válóperes tárgyalás az egyházi törvényszéken

A konkrét személyek és helyszínek említése nélkül annyi elárulható, hogy egy, a válóper idején 28 éves molnárról és 19 éves feleségéről volt szó. Ügyük ismertetésekor a legegyszerűbb, ha az egyházi bíróság előtt október 25-én tartott tárgyaláson elhangzottakat idézzük fel. A bíróság külön-külön, majd egymással szembesítve is meghallgatta a házaspár álláspontját, akik szokatlan nyíltsággal számoltak be nagyon is intim problémáikról. A jegyzőkönyv rögzítője érezhetően igyekezett pontosan visszaadni az általuk elmondottakat, valószínűleg ezzel függ össze, hogy a vallomások szövege inkább rendezetlen előbeszédre emlékeztet, fésületlen hatást kelt, például az egyes szám első, illetve harmadik személyű megnyilatkozások tekintetében is következetlen.

A házasság felbontását kezdeményező felperes, vagyis a feleség így foglalta össze panaszát:

„Mikor én férjhez mentem, 16-ikba léptem, nem tudtam, mire való a férfi. Ő nem tud nekem gyermeket teremteni, soha sem megy el tőle a mag, s mégis mindig azért üldöz, hogy gyermeket nem kapok. Édesanyámmal is keményen bánt, megfogta a mellét, puskával is ment neki. Megelégedtem volna vele, ha nem vert, gyötört volna. Van neki, van; de nem áll fel maga rendes útján, hanem rázni kell. Pedig most, mint fiatalnak, magától a pusztá gondolatra is fel kellene meredni. Soha nem tudta belső testemet érni, csak a külsőt gyötörte, meszelte. Esperes úr két hetet tűzött ki. Háromszor is nekem jött, ha nem akartam engedni, pofon vert, mikor már harmadszor nekem jött, azt mondtam neki, most már nem fekszem melletted, mert koldussá teszel. Azzal felkelvén, ki akartam menni, hajamnál fogva visszatartott. Mindig csak azt mondja, próbáljuk, de aztán mindjárt kutyorodik,¹⁸ nem tud semmire menni. Mikor kimentem mellőle, azt mondta, Xtus [= Krisztus] urunk sokat szenvedett, de én még többet fogok kiállani. Plébános úr azt tanácsolta, várjuk meg, míg a szentszék elintézi ügyünket. Mindenhol volt doktoroknál, [...] -n, de ott nem kapott kedvező választ. [...] -n is megvizsgáltatta magát. Olyan szűz vagyok tőle, mint a mai gyermek.”

Arra a kérdésre, hogy miért csak háromévi házasság után lett elege férjének állítólagos nemzőképtelenségéből, így felelt:

„Nem tudtam még akkor, más férfi milyen. Most már tudom. Van nekem egy testvérem, ahhoz elmentem, s megkértem férjét, mutatná meg nekem az övét. Mindjárt láttam, hogy férjemé nem olyan, mint sógoromé, s hogy abból sok hibázik. Mikor gyermek volt, a kisujját is elnyomta, s azt is megsértette.”

A házasság felbontásával kapcsolatos kezdeményezés okát pedig így összegezte:

„El akarok tőle válni örökre, hogy újra férjhez mehessek, lelkemet vele csak veszttem. Ha örömet nem ismerhetek, mit ér a gazdagság? Mostoha anyja is azt mondja, hogy mosott neki, s soha ruháján foltot nem látott.”

Amikor az alperessel, vagyis a férjjel ismertették felesége vádjait, azokra így válaszolt:

„Az enyim olyan tökéletes, mint más férfié, de ő telhetetlen, 5-6-szor kellene neki; ők rontottak meg, volt úgy, hogy dolgozni sem igen tudtam, annyira elgyengültem, mert ha nem is volt kívánsága, csak ingereltem magot. Az anyával összeütötték fejüket, mindig beszélt neki, bujtogatta, hogy más dámát tartok. A plébános úrnak azt mondták, hogy nem megy el a természet, harmadnapra megmutattam, hogy meg tudom tenni, oly becsületesen, mint akárki más férfi. Felajánlottam magamat, s kértem Istenemet, mutasson egy asszonyt, kívül megpróbálhatnám. S mutatott. S az, mihelyt hozzá nyúltam, mindjárt felgerjedtem, azt mondta, azon asszony soha különben egy férfival nem közösködött. Ő neki [ti. a feleségnek] szüntelen kellett volna – mindig csak nem állhat! Belement a belső testébe is. Nem vertem, sőt, igenis nagyon szerettem, az az oka mindennek, elbolondított tökéletesen, mások ki is nevetnek érte. Pünkösdig jól meg

¹⁸ kutyorodik = kuporodik, kucorodik, kisméretűre összehúzódik. Ld. CZUCZOR–FOGARASI, 1862–1874. III/2. 1223.

voltunk. »Szemére vettetik, hogy 3-4-szer reá ment egymás után, s aztán csak gyötörte, meszelte és semmit nem tudott tenni.« Minthogy felbujtotta anyja ellenem, feltettem magamban, hogy megmutatom neki; egy hétig erőt vettem magamnak, s akkor azt mondtam neki, hogy most nézze meg: ha nem áll-e? Ő azt felelte, hogy zártam, nem akarta magát által engedni, s kiugrott az ágyból, mire én haját megkaptam, az akadt kezembe, s visszahúztam. Anyja ekkor azt mondta, hogy hagyjak neki békét, mert rossz vége lesz. [...] -i doktor nem mondott semmit. [...] -i azt mondta, hogy senki nem foghat tőle elválasztani. Egyszer a konyha küszöbén álltam, feleségem felszólított, hogy mutatóm meg neki a tűznél: érzékenységet vettem magamnak, s megmutattam neki. Összetapogatta, s azt kérdezte, hol a takaró? Akinek feláll, feleltem, annak farkáról lecsúszik. Neked – folytatta feleségem – igen kicsin van. 6-7 colosnak kellene lenni, azért nem tudtál, más férfi 5-6-szor is megteszi egymás után, s egy lapát nyelén mutatta meg, hogy mily hosszúnak s vastagnak kell lenni. A gyermekért nem vertem. Előhoztam neki, hogy szeretném, mert tudtam, hogy csak azáltal győzhetem meg tehetős voltom felől. Nagyon szerettem, nem is tudtam volna megverni. Kezdetben minden harmadnap megvolt a közösködés tökéletesen, de hogy gyermek nem lett, arról nem tehetek.”

Majd a házaspárt szembesítették egymással, a jegyzőkönyv így őrizte meg párbeszédüket:

„Férfi. Csak pünkösdkor kezdődött az egyenetlenség.

Asszony. Mindig úgy volt, amióta összekerültünk.

Férfi. Nem volt, mutatta volna meg sértését, egyszer emlékezett, egy fűzfaszál röpült reá.

Asszony. Többször nekem jött, de nem tudott semmit, nem állt fel, s mégis mindig azt mondta, tedd bele, tedd bele.

Férfi. Nem igaz, először ment. Nem akkor, s még sem akar engedni.

Asszony. Mikor tisztátalan volt, akkor nem is lehet. Nem ment a testembe bele.

Férfi. Ment, igenis.

Asszony. Szűz vagyok tőle. Sógorom nem mutatta, csak úgy mondta, hogy milyennek kell lenni.”

A házaspár állításai, kísérlet azok értelmezésére

A jegyzőkönyv alapján először megpróbáljuk összefoglalni az ellenérdekelt felek állításait. Az egykorú, önmagában is érdekes nyelvhasználat megidézése mellett azt a módszert követtük, hogy a régi történetet megpróbáltuk rekonstruálni, melynek során a szexualitás mai szakszavait használtuk, ezáltal az egykori párkapcsolati krízist igyekeztünk mintegy napjaink diagnosztikai eljárásának megfeleltetni.

A feleség az alábbiakat hozta fel:

- A férje egyértelműen impotens, akivel soha nem volt rendes szexuális kapcsolata.
- A férj képtelen a gyermeknemzésre, ezért a feleséget hibáztatja, és üldözi.
- A férj nem képes sem erekcióra, sem ejakulációra, soha nem történt behatolás. (Még mindig szűz.)
- A feleség nem utasította el a férj közeledését, kivéve a menstruáció időszakában.
- A férje bántalmazta őt és édesanyját is.

A férj ellenben a következőkben foglalta össze a helyzetet:

- Házasságuk első három évében rendszeres és kielégítő volt a nemi életük, a problémák csak pár hónappal korábban kezdődtek.
- Ő egészséges, nemi kapcsolatra képes férfi, normális nemi szervvel.
- Mind erekcióra, mind ejakulációra képes.
- Volt behatolás, méghozzá rendszeresen.
- Csak ideiglenes zavarai voltak, mindig egyértelmű indokkal, például kimerültség miatt.
- A felesége elégedetlen a péniszének méretével és formájával, továbbá túl nagy, teljesíthetetlen a szexuális étvágya.
- Ennek ellenére előfordult, hogy a feleség utasította vissza az aktus kezdeményezését.

- A felesége és az anyósa folyamatosan terrorizálták, azzal vádolták, hogy megcsalja az asszonyt.
- Nem volt bántalmazó, csak egyszer-egyszer fordult elő, akkor sem súlyos mértékben.
- Nagyon szeretne gyermeket, de még nem jött össze.

A szüksézávú vallomások nem teszik lehetővé a házaselek szexualitással kapcsolatos tapasztalatainak és érzéseinek pontos rekonstruálását, ahhoz azonban elegendőek, hogy többé-kevésbé megalapozott feltételezéseket fogalmazzunk meg. Kiindulópontként bizonyosan kijelenthető, hogy a párkapcsolati válsághelyzet kialakulásában fontos szerepet játszott a feleség tapasztalatlansága és szexualitással kapcsolatos teljes tájékoztatlansága, amikor 16 évesen férjhez ment. A házasság felbontását a feleség csak úgy érthette el, ha az elhálás meg nem történtét hangsúlyozza, viszont úgy tűnik (a hároméves együttélésük alapján), hogy volt szexuális kapcsolata (vagy legalábbis gyakori próbálkozásuk) a férjével, de az többnyire csak sikertelen kísérletezés lehetett, és érzékelhető, hogy rendkívüli módon vágyott a – még meg nem tapasztalt – kielégülésre, az orgazmus elmaradásáért pedig a férjét okolta, konkrétan azt, hogy péniszé kicsi és erekcióra képtelen. (A kifogások arányából feltételezhetjük, hogy a gyermekáldás hiánya kevésbé, a megfelelő kielégülés elmaradása nagyobb szerepet játszott elégedetlenségének és válási szándékának kialakulásában.) A 19. század első felében a házasság felbontását kérelmezők között rendszerint többségben voltak a nők,¹⁹ az okok között pedig első helyen a bántalmazó kapcsolat, valamint a házasságtörés hangsúlyozása állt. E tényezőket az esetünkben szereplő feleség is felhozta, azonban úgy tűnik, hogy ezekre kisebb hangsúlyt helyezett, csupán mintegy súlyosbító körülményekként, a házasság felbontására irányuló okai kiegészítéseként, nyomatékosításaként hivatkozott. Feltűnő, hogy – hasonló sorstársaival ellentétben – a verések, illetve a kicsapongások eseteit egyáltalán nem részletezte, vonatkozó állításaira tanúkat sem igyekezett felhozni. A férj vallomása is azt támasztja alá, hogy alapvetően nem bántalmazó természetű volt, amikor egyszer-kétszer a tettlegesség – másokkal összehasonlítva: enyhébbnek minősíthető – formájához folyamodott, azt is a sikeres aktus hiánya, afölött érzett frusztrációja eredményezte. (A házasságtörés vádja pedig csak áttételesen, az anyós feltételezései formájában bukkant fel.)

A szinte kizárólagos okot tehát a feleség szexuális kielégületlensége okozhatta, nem véletlen, hogy a férj védekezése is jórészt ennek elhárítására irányult. Határozottan állította, hogy képes a nemi kapcsolatra, és azt is, hogy történt behatolás együttléteik során. A párkapcsolati válsághelyzet kialakulásának kiindulópontja szinte bizonyosan abban kereshető, hogy a feleség nagyon fiatalon (16 évesen) és a szexualitást illető teljes tájékoztatlansággal lépett házasságra. Bizonyára hosszú idő telt el, amíg felismerte saját testének valódi szükségleteit, és a férjét okolta a testi kapcsolat be nem teljeseése, az orgazmus elmaradása miatt. Az eset alátámasztja a szakirodalmi összegzést: „Az európai társadalmaknak nem volt szokása a lányoknak bármiféle információt, segítséget adni esküvő előtt. Tudatlanul és félve rettegtek a nászéjszakát. A férj jogos jussát elvette, részéről annyi volt a nászéjszaka. Az ifjú feleség pedig egyedül küzdhetett meg mind a fizikai, mind a lelki problémáival sokszor egy életen át a durva, sikertelen nászéjszaka valósága miatt.”²⁰ Esetünkben persze nem a nőt tekintetbe nem vevő, durva nászéjszakai beavatkozás jelentett a nő számára traumatikus élményt, utóbbi hosszabb idő alatt, az élvezetet nem jelentő, erőltetett aktusok nyomán alakult ki benne. Bár a 18. századtól Nyugat-Európában egyre gyakoribb a házasság előtti szex, vagy szexuális felvilágosítás, a folyamat nagyon lassan hatotta át a társadalom egészét, a 19. század első felének magyar katolikus falusi közösségeit még bizonyosan egyáltalán nem.²¹ A molnárné története alátámasztja továbbá azt is, hogy a 19. század első felében bár alapvetően a férfiak irányítják a

¹⁹ Ld. pl. MÁTAY, 2006. 163–164.

²⁰ FORRAI, 2011. 59–60.

²¹ NAGY, 2018. 80–81.

társadalmat, így a párkapcsolatokat is, de a nők már „a szexualitást alapvetően szükségletnek tekintik, különösen fiatal korban. A nők között szép számmal akadnak, akik nem elégednek meg pusztán az aktussal, elvárják a beteljesülést is.”²² Esetünk az öntudatos, saját testi szükségleteit – ha csak hosszabb időszakot követően is, de – felismerő nő példája, aki harcolni is akart az orgazmusának jogáért. Mivel úgy gondolta, hogy férje ezt képtelen megadni számára, a válás útján, legálisan kívánt jogot szerezni arra, hogy más partnertől szerezhesse meg a beteljesülést.

Nem tudjuk, hogy pontosan mekkora vagy milyen jellegű is volt a feleség – a férj által teljesíthetetlennek ítélt – szexuális étvágya. (Vagyis, hogy mit jelentett, hogy „5-6 alkalommal” is kellett neki a szex, nem világos, hogy egymás után, vagy mondjuk hetente. Talán a tájékozatlanság és a kielégületlenség miatt frusztrált feleség igényeinek túlzó megfogalmazásáról volt szó.) De talán nem is az aktusok darabszáma a lényeges, hanem az, hogy a feleség bizonyosan nem élvezte a férjjel való együttlétet, amit a pénisz méretével, valamint elégtelen erekciójával magyarázott. (Ennek hitelesítésére tett egy nagyon is homályos utalást valamiféle gyermekkori, rosszul sikerült szexuális balesetre.) A feleség férjhez menetelekor valószínűleg nem rendelkezett ismeretekkel a férfi pénisz működéséről, a válóperes tárgyalás idején azonban már magabiztosan állította, hogy fiatal férfi esetén „magától a puszta gondolatra” is ki kellene alakulni az erekciónak, és csalódottan vette tudomásul, hogy férje maszturbáló mozdulatokkal igyekszik azt elősegíteni.

Feltűnő, hogy a férj milyen vehemenciával igyekezett visszautasítani a vádakat. A kor felfogása szerint az utódnemzésre, pláne a közösülésre alkalmatlan férfi nem férfi, a közösség megvetése és gúnyolódása kísérte, ezért a hasonló ügyekben a férfiek inkább kerültek a váddal való szembesülést, gyakran inkább a „menekülés” útját választották és maguk is inkább kiléptek a házastársi együttélésből, mint hogy megpróbálják magukhoz láncolni az impotenciával vádoló asszonyt.²³ Esetünk főszereplője azonban nem így tett, kész volt magát vizsgálatoknak alávetni, azokban akár a legvégsőig is elmenni, hogy igazát bizonyítsa.²⁴

Tanúkihallgatásokra ugyan nem került sor, de mind az al-, mind a felperes külső megerősítést keresett álláspontjának igazolására, amelyekre a tárgyaláson hivatkoztak is. A feleség sógorának péniszét tekintette meg (bár önmagának ellentmondva, a szembesítéskor már csak azt állította, hogy csupán szóbeli tájékoztatást kapott annak férjétől tekintélyesebb méretével kapcsolatosan), de legfőbb válóokként kezelte a méret kérdését. „6-7 colosnak” kellene lenni – állította, s bár nem tudjuk, hogy a col (vagyis a hüvelyk) mértékegysége alatt pontosan mit értettek a korabeli Magyarországon a col (hüvelyk) méretére 7-féle változat volt 2,60-2,63 cm. között.²⁵ akkor és abban a térségben, a korabeli Magyarországon általában 2,6 – 3 cm-t jelentett, vagyis a férje péniszét a kívánatos mintegy 15-20 cm-nél kisebbnek tartotta. (Ezt erősíti a férj által elmesélt, lapátnyéllel történt demonstráció is.) A férj pedig arról számolt be, hogy egy másik – mint hangsúlyozta, nemileg érintetlen – nővel tett próbát, és azt állította, hogy azonnal természetes erekciója volt a látványától, csak a feleségével nem alakult ki hasonló, pláne sokadszori próbálkozások után. De a feleségének is tartott bemutatót, aki pedig – úgy tűnik – ekkor szerzett tudomást a fitymabőr lecsúszásáról. Külső, szintén csak hivatkozott formában bukkant fel a férj nevelőanyja is, akitől a feleség azt az információt kapta, hogy férjének nem volt kamaszkori éjszakai magömlése sem. Sajátos „külső” megerősítés mindkettőjük esetében az Istenre való hivatkozás, nyilván az egyházmegyei bíróság

²² MÁTAY, 2006. 224.

²³ MÁTAY, 2006. 221.

²⁴ Ellentétben más, 18. század végéről ismert hasonló esettel, ahol a férj határozottan elutasította, hogy alávesse magát a nemzőképességi vizsgálatnak. NAGY, 2018. 181.

²⁵ BOGDÁN István: Régi magyar mértékek. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987, 55.

előtt próbálták ezzel hitelesíteni álláspontjukat. A feleség a sikertelen házaseset miatti szenvedéseit hasonlította Krisztuséhoz, a férj pedig meghallgatott imádságának és Isten beavatkozásának tulajdonította, hogy egy másik nő segítségével tesztelhette erekciós képességeit.

Az egyházmegyei bíróság eljárása arra irányult, hogy megállapítsa: a házasság érvénytelenítéséhez figyelembe vehető körülmények fennállnak-e, ezért elrendelte az egymásnak határozottan ellentmondó felek állításainak orvosi vizsgálat által történő igazolását. Az impotencia érzékeny kérdésével kapcsolatosan egyébként az eljáró bíróságok rendszerint már a 18. század végén sem elégedtek meg a házasságok vallomásaival,²⁶ már csak azért sem, mert ez valóban erős érvnek számított az elhálás meg nem történetének, így a házasság felbontásának megállapításához. A 19. század második felében volt eset, ahol három orvostól kettő azt állapította meg, hogy nem hálták el a házasságot, ennek nyomán az egyházmegyei bíróság is a házasság megszüntetése mellett döntött.²⁷

Az orvosi vizsgálat és a láttelek

A férj még jóval a válóperes tárgyalás előtt, szeptember 9-én ellátogatott egy másik községben lakó járási seborvoshoz, aki megállapította, hogy a molnárt „megvizsgálván [...] nemzőtehetségére nézve, és láttam, hogy férjfvesszője a közösülésre alkalmatos”. Ezzel a férj nyilván próbált felkészülni a tárgyalásra, a bíróság azonban nem elégedett meg a lakonikus rövidségű orvosi véleménnyel.

Október 25-én, a tárgyalás részeként került sor az orvosi vizsgálatra. A vármegye tekintélyes főorvosa részletes látteleket készített, mely egyben a korabeli nemzőképességi diagnosztikai eljárásba és ismeretekbe is bepillantást nyújt. Először is rögzítette, hogy az egyházmegye jegyzői hivatalában délelőtt 11-kor tartotta a vizsgálatot, „[...] molnár mester és neje, [...] asszony egymást közösülésre tehetetlenségrül (*impotentia coeundi*) vádolván, és törvényes elválást sürgetvén, állításuk hitelesítése végett”.

A feleség vizsgálatát az orvos jelenlétében a megyei bába végezte, miután tájékoztatást kapott „minden körülményekre, melyek a fennforgó kérdés megoldására szolgálhattak”. Az eredményt az orvos így foglalta össze:

„A külső nemző részek a szűzör (hymen) hiányán kívül semminemű életműves hibák (*vitia organica*) avagy helybeli betegségek, nem különben a testén valamely undort okozó nyavala, mely a panaszló fél által anélkül sem érintetett, fel nem fedezhetvén, ezen kérdésben lévő asszonynak közösülésre tehetése tökéletesen békibizonyodott.”

Abban tehát a feleség bizonyosan túlzott, hogy olyan szűz volna, mint egy ma született kislány, a szűzhártya hiánya arra utal, hogy bizonyosan történt valamiféle behatolás. (Más kérdés, hogy a feleség számára nagyon is kedvezőtlen eredménnyel.) A férjjel kapcsolatosan pedig ezt rögzítette a diagnózis:

„[...] külső nemző részeit megvizsgálván: az ondózsínórokat (*funiculi spermatici*) rendes állapotban, a borékban²⁸ a tököket természetes nagyságokban és épségben, az előbört féke hiányában (*frenulum preputii*) hátravonulva, a monyt²⁹ (*membrum virile*) testalkotásához képest aránytalan törpeségben és visszavonulva találtam ugyan, de merevedett állapotjában is látván (*in statu erectionis*), mely alkalommal mind hosszára, mind területére nézve ezen aránytalanság megszűnik, azt rendeltetésének megfelelően tapasztaltam.”

²⁶ NAGY, 2018. 179.

²⁷ TAMÁSI, 2020. 153.

²⁸ borék = ekkoriban elterjedt jelentése: herezacskó (vö. boríték). Ld. CZUCZOR–FOGARASI, 1862–1874. I/2. 738.

²⁹ mony = alapjelentésben: tojás, illetve here, de elterjedt jelentése szerint a hímvessző (pénisz) értelemben is használták. Ld. CZUCZOR–FOGARASI, 1862–1874. IV/1. 609.

Az orvos számára is kis méretűnek minősített pénisz erektált állapotban tehát normális méretűre nőtt. A férj azonban ezzel nem elégedett meg, szerette volna önkielégítéssel demonstrálni nemzőképességét, ezt azonban – tanulságos módon – a főorvos határozottan megtiltotta:

„egyéberánt a vizsgálat alatt lévő egyszerűs mind meggyőzni kívánván a magelválasztásáról és kiürítéséről (secretio & excretio spermatis), ezen szándékáru, mely a jó erkölccsel és illedelemmel öszve nem fér, letiltottam.”

Vagyis a feleség vádjai közül nem igazolódott az erekció hiánya, viszont az ejakulációra való képességgel kapcsolatosan az orvos egyszerűen elhitte a férj állítását, tényleges bizonyítás nélkül. Összegző véleményében kiemelte az alperes fiatal korát és egészséges testalkatát, majd így folytatta:

„Közösködésre való tehetségéről semmi kétség sem foroghatván fenn, ezen kölcsönös vádat helytelennek, és alaptalannak nyilváníttatni kénteleníttetek.”

Kísérlet az egykorú láttelel értelmezésére

Az 1840-es évekbeli történet egyértelműen megerősíti a párkapcsolatokban a kielégítő szexuális élet központi jelentőségét.³⁰ Az egykori molnár szexuális zavar által felforgatott házasságából úgy tűnik, nemcsak a párkapcsolat sínylette meg, a feleség orgazmushiánya nemcsak a válás szélére sodorta az együttélésüket, hanem a kielégítő szexualitás hiánya az egyén szintjén is megjelent, súlyos önértékelési zavarokhoz, kényszeresen ismétlődő önigazolási eljárásokhoz vezetett.

Egyértelműnek látszik, hogy a férj számára súlyos frusztrációt okozott kicsinek tartott nemi szerve, a feleség (és feltehetően az anyós) állandóan ezt vágták a fejéhez. Az ún. „kispénisz-komplexus” még napjainkban is számos férfi számára okoz szexuális zavart, vált ki kisebbrendűségi érzést, hiába állapította meg számos alkalommal az orvostudomány, hogy „a hímvessző méretének egyik fél kielégülése szempontjából sincs különösebb jelentősége”,³¹ a méretekkal kapcsolatos tévhit évszázadokkal ezelőtt még inkább makacsul tarthatta magát.

A párnál mutatózó szexuális diszfunkciók közül a feleség esetén az izgalmi állapot kialakulását követő kielégületlenségről, az orgazmus elmaradásáról, valamint a többszöri orgazmus igényéről lehetett szó.³² A férjnél továbbá egyértelmű a „szexuális teljesítményszorongás”, illetve feltételezhető az „ejakulációs teljesítményszorongás” diagnosztizált jelenségének fennállása,³³ bizonyosra vehetjük, hogy a sikertelen, felesége által kifogásolt aktusok nyomán még jobban elterelődött a figyelme az erotikus ingerekről, frusztrációja és sikertelenség által kiváltott teljesítménykényszere folyamatosan nőtt. Mivel a szexuális zavaroknál (például az ismertett molnár mester esetében) nemcsak a jelenség megléte, hanem súlyossága és időtartama is fontos,³⁴ utóbbiakat súlyosbító tényezőként vehetjük figyelembe, hiszen egyértelmű, hogy hosszabb ideje szenvedett a feleség a sikertelen együttlétektől, a férj pedig az – inkább fokozódó, mint enyhülő, legalábbis részleges – erekciózavaroktól. Mindkét házaspár esetében kimutathatók továbbá a diagnosztika által „orgazmuszavarként” említett esetek. Egykori molnárunkat az erekciós zavarok mellett alighanem a gátolt vagy megkésett ejakuláció – amúgy ritkának számító – jelensége is sújthatta, ami manapság is kivált az övéhez nagyon is hasonló frusztrációt.³⁵ A feleség esetén a szexuális zavart nem a

³⁰ HEVESI-KÖVI, 2020. 102.

³¹ SZILÁGYI, 2011. 5. r.

³² HEVESI-URBÁN, 2020. 220.

³³ HEVESI-URBÁN, 2020. 224.

³⁴ HEVESI-URBÁN, 2020. 230.

³⁵ COMER, 2000. 434., 444.

készenlét, a vágy vagy a késztetés hiánya, hanem a kielégületlenség miatt érzett frusztráció okozta, amelynek kevésbé biológiai, viszont egyértelmű pszichológiai és részben szociokulturális okai lehettek,³⁶ utóbbi alatt értve a papok által képviselt tradicionálisan vallásos falusi közeg és a szexualitását megélni akaró nő konfliktusát.

További adatok a házasság válságának mérlegeléséhez és az ítélet

A kor katolikus falusi társadalmában tulajdonképp egyetlen „párkapcsolati tanácsadó”, vagy „terapeuta” jöhetett szóba: a pap.³⁷ Az iratokból kiderül, hogy a feleség és annak édesanyja is gyakran felkereste a község plébánosát, valamint annak jelentése nyomán az illetékes esperest is. Utóbbi még a tárgyalás előtt, október 19-én levélben számolt be a megromlott házassággal kapcsolatosan szerzett tapasztalatairól:

„[...] törvényes nejének békétlensége miatt már többször előttem panaszát letévé, egy ízben meg is békült azzal, de csakhamar új gyűlölségek s nyughatatlanságok támadtak közöttük, melyeknek izgató okát állíthatom panaszosunk napát, kinek házában lakván, ellenek való gyűlölséget szokta élesíteni, főképp gazdasági viszonyok miatt: azért jónak vélném, ha attól egészen elválnának a házások, noha a békétlen feleség sem láttatik előttem ártatlannak, mivel oly követeléseket tesz férjén, melyek egy keresztény szemérmes nőhöz éppen illetlenek. Ezeket azért bátorkodok méltóságos úrnak alázatosan megírni, hogy a fennforgó baj könnyebben elintéztethessék, minthogy említett [...] valamennyire bátortalan lévén, hozzája intéztetett kérdések nélkül alig tudná magát elegendőképp védelmezni, különben is maktalanságból származó akadályban éppen nem lehet bibonyolva.”

Az esperes felbújtóként hibáztatta az anyóst, és szorgalmazta, hogy a pár költözzön külön tőle. A beszámolójából kiderül továbbá, hogy a feleség az egyházi személyek előtt is a szexuális zavarokat jelölte meg a párkapcsolat megromlásának fő okaként, feltételezhető nyíltsága pedig nagyon is kényelmetlenül érintette az esperest. A feleség szempontjából a szexualitással kapcsolatos nagyobb őszinteség alighanem kontraproduktív is bizonyult, a kielégülésre való vágyakozás nyílt beismerése az egyházi ember szemében „szemérmertlenségnek”, „illetlenségnek” számított. Az esperes a férjnek adott igazat, amiben nemcsak a nemzőképességet igazoló első orvosi vélemény játszott szerepet, hanem a feleség említett őszintesége, a papokban az amúgy is inkább a férfiak álláspontját illető szimpátia, valamint az, hogy az egyház alapvetően a házasság fenntartásában és nem felbontásában volt érdekelt. (Az egyházak általában válás-ellenes álláspontot képviseltek, a protestánsokkal kapcsolatosan erről konkrét kutatási eredmények is rendelkezésünkre állnak,³⁸ s a római katolikusok esetében ez a hozzáállás még erőteljesebb lehetett.) Mint írta, a férj bátortalan, a feleség és az anyós által uralt személyiségnek bizonyult, és az esperes javasolta is, hogy az ügyben eljáró bírák bátorító hozzáállással segítsék elő a férj sikeres védekezését.

A tárgyalás után két héttel, november 1-jén maga a férj is levélben fordult az ítélelhozatalra készülő egyházi törvényszék elnökéhez, gyaníthatjuk, hogy ennek megírásában a plébános vagy az esperes is közreműködött. Már csak azért is, mert a házasság fenntartását szorgalmazó levelében gazdasági okokat is felsorakoztatott. Előadta, hogy már külön is költözött, de szeretné helyreállítani a házasságát, és ebben az egyház közreműködésére számított:

„Én az én feleségemmel, [...] ezelőtt 3 évvel köttettem össze a szent házasság által és övéle békességben laktam is harmadfél évig, és azon igyekeztem, hogy néhai Istenben boldogult atyám, [...] után reám maradt csekély örökségből, már nevezett feleségemmel békességben, tisztességesen élhessek. Történt azonban, hogy fél év elfolytától

³⁶ COMER, 2000. 436–437., 444–445.

³⁷ Evangélikus közegben ld. erről pl.: DEMMEL, 2020. 34–36.

³⁸ MÁTAY, 2006. 21., 61.

fogva feleségem napam tanácsára ellenem, és már a főtisztelendő úr előtt is tudva lévő ok miatt fellázadt és tőlem elválasztását kéri. Alaptalannak találtatván azomba[n] az ellenem feladott vád, én feleségemet magamhoz óhajtom venni. Szeretem őt, most is szintúgy, mint véle a szent oltár előtt megesküdtem, és tőle csak holtankor vagy holtakor válok el. Nincs már most lakhelyem, de tudok magamnak szerezni, és csak feleségem híjával vagyok, ki elől segíthetné gazdasági állásomat, mely azomba[n] ő nála nélkül pusztulásba[n] áll, mert én molnár mester és árendás lévén, malmomhoz, honnét veszem vagyonomat, kell látnom, és így otthon takargatójának kell feleségemnek lenni, megszerzett vagyonomnak segítőjének kell lenni annak, hogy a nagyméltóságú uraságnak a járandó árendát megfizethessem. Nekem nem kell senki más, ki ezen dolgomba[n] rajtam segítsen, mert így igazán feleségem más eránti hűségemmel vádolhatja. Én csak feleségemmel kívánok élni, mint reményilem, békével, és nem gondolhatom el, hogy erántam annyira meghidegült volna, hogy velem többé lakni nem óhajtana. Attól is tartanom kell, hogy a főméltóságú uraság megtudván dolgomat, elveszi tőlem atyai örökségemet, nem tart meg tovább árendásnak, és én akkor hová légyek? De ha feleségem hozzám áll, úgy én és ő földi boldogságunk valamely részét élvezendjük. Sok magtalan, vagy fiút vagy leányt nem nemzett atya és anya van tudtomra is, és azért egymástól elváljanak-é?”

Feltűnő annak hangoztatása, hogy mennyire elkötelezett a feleségével való házasság fenntartása iránt, mennyire fontosnak tartja, hogy rendezett háttérű magánéletét a feleség biztosítsa számára, amelyet munkájához, megélhetéséhez, a malom bérleti jogának fenntartásához is elengedhetetlennek nevezett. A keresztény házassággal kapcsolatos attitűdök nyilván erősítették az egyháziak szemében a szándékait, jóllehet utolsó megjegyzésében maga is kétségesnek tartotta, hogy gyermekük szülessen, viszont reménykedett benne, hogy azért lehetnek boldogok. Nyilvánvalóan arra apellált, hogy az egyház – azóta is változatlan – álláspontja szerint csak a közösülésre való képtelenség jelentette az impotenciát, vagyis a házasság erre való hivatkozással történő érvénytelenítését, a terméketlenség viszont nem.³⁹ Levelét határozott kéréssel zárta:

„Legmélyebb alázatossággal könyörgök azért a főtisztelendő kanonok úr, legdrágább jóakaró uram személye előtt, méltóztassa elfogadni alázatos kérelmemet, méltóztassa feleségemet hozzám visszarendelni, méltóztassa így előbbi békességünket eszközölni.”

Mindezek alapján nem meglepő, hogy a november 15-én kihirdetett ítélet határozottan fogalmazott:

„Jelen ügyben alperes, [...] ellen neje, [...] által támasztott nősztehetetlenségi vád orvosi láttelelet nyomán alaptalannak találtatván, felperes asszony alperes férjével való keresztényi házasságra köteleztetik, s kötelezettnek bíróilag kijelentetik.”

A történet további része egyelőre ismeretlen, de feltételezhetjük, hogy az ítélet nyomán a feleség boldogtalansága fokozódott, hiszen nemcsak meg kellett szegyenülnie alaptalannak minősített vádjai miatt, hanem továbbra is együtt élni a megfelelő szexuális örömeiben őt vélhetően ezután sem részesítő férjével. Azt sem tudhatjuk, hogy utóbbi mennyire tartotta magát a felesége iránti elkötelezettségét, szeretetét hangoztató álláspontjához, s ezzel mennyivel enyhítette felesége boldogtalanságát. A fiatalasszony számára bizonyára kiemelten fontos maradt a szex, mint a tárgyaláson hangoztatta, a házastársi együttélésben központi jelentőségűnek tekintette az életközösséggel, anyagi biztonsággal szemben is, mint mondta: „Ha örömet nem ismerhetek, mit ér a gazdagság?”

³⁹ ERDŐ, 2014. 537–539.

Felhasznált irodalom:

A házasság szentségéről szóló katolikus tanítás, 1977. Nemzetközi Teológiai Bizottság. Online: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1977_sacramento-matrimonio_hu.html Letöltés: 2022.05.05.

COMER, Ronald J.: *A lélek betegségei. Pszichopatológia*, Osiris tankönyvek, Budapest, Osiris, 2000.

CZUCZOR Gergely – FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*, I–VI, Pest–Budapest, Emich – Atheneum, 1862–1874.

DEMMEI József: *Családi konfliktusok egy dél-alföldi mezőváros evangélikus egyházközségében a 19. század közepén*, Bibliotheca Ludovici Haan, Békéscsaba, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2020.

DOBSZAY Tamás: Egy szabólegény megkísértései. Kézművesek életviszonyai és házasságai az 1830-as években egy emlékezés alapján. In *Nők és férfiak... avagy a nemek története*, Rendi társadalom – polgári társadalom 16, szerk. Lácza Magdolna, 277–283. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2003.

ERDŐ Péter: *Egyházjog*, átdolg. Szuromi Szabolcs Anzelm OPraem, 5. kiad., Szent István kézikönyvek 7, Budapest, Szent István Társulat, 2014.

FORRAI Judit: Kávéházak és kéj nők, *Budapesti Negyed* 4, no. 2–3, 1996, 110–120.

FORRAI Judit: Szexuális beavatási szertartások, szexuális kapcsolatok alakulásának történetéből, *Kaleidoscope* 2, no. 2, 2011, 53–68. <https://doi.org/10.17107/KH.2011.2.53-68>

FORRAI Judit: Prostitúcióról szóló diskurzus a századfordulón multidiszciplináris megközelítésben, *Kaleidoscope* 7, no. 13, 2016, 305–327. <https://doi.org/10.17107/KH.2016.13.305-327>

FRANK Ignác: *A közigazság története Magyarhonban*, Budán, Magyar Királyi Egyetem, 1845.

HEVESI Krisztina – KÖVI Zsuzsanna: A szerelem és a szexualitás viszonya a párkapcsolatokban, In: *Szexuálpszichológia*, szerk. Hevesi Krisztina – Rigó Adrien – Urbán Róbert, Klinikai és Egészségpszichológiai Szakkönyvtár, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2020. 91–111.

HEVESI Krisztina – URBÁN Róbert: A szexuális működés zavarai: A szexuális diszfunkciók, In: *Szexuálpszichológia*, szerk. Hevesi Krisztina – Rigó Adrien – Urbán Róbert, Klinikai és Egészségpszichológiai Szakkönyvtár, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2020. 209–236.

HUDI József: Egy pápai válóper a 18. századból. In: *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. Nagy Beáta – S.Sárdi Margit, Debrecen, Csokonai, 1997. 164–169.

HUDI József: Együttélés – különélés: egy veszprémi szentszéki per 1773-ból. Források, kutatástörténet. In *Nők és férfiak... avagy a nemek története*, Rendi társadalom – polgári társadalom 16, szerk. Lácza Magdolna, 260–268. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2003.

KATONA Csaba (sajtó alá rend.): „... kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1838–1840*, Győr, Mediawave Alapítvány, 2014.

KRÁNITZ Mariann: A prostitúció néhány elméleti és történeti kérdése. In: *Piroslámpás évszázadok*, szerk. Bana József, Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 1999. 149–154.

KOVÁTS Gyula: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint tekintettel a törvényhozásunk feladatára*, Budapest, Eggenberger, 1883.

MÁTAY Mónika: *Törvéyszéki játszmák. Válás Debrecenben, 1793–1848*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006.

NAGY Sándor: *Engesztelhetetlen gyűlölet. Válás Budapesten, 1850–1914*, Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 5, Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2018.

NÉMETH László: Pálóczi Horváth Ádám válópere. In: *Zalai millennium. Szemelvények Zava megye múltjából*, szerk. Molnár András, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2000. 53–56.

SZÉCSÉNYI Mihály: Rosszéletű nőszemélyektől a bordélyházakig. A prostitúció első szabályozása/reglementációja Pesten és Budán 1850-ben, *Sic Itur ad Astra* 25, no. 66, 2017, 117–155.

SZILÁGYI Vilmos: *Intimkapcsolat kézikönyve: szeretkezés – felsőfokon*, 2. kiad., Budapest, szerző kiadása, 2011. Online: <http://www.szexualpszichologia.hu/Intimkapcs.htm> Letöltés: 2022.05.05.

TAMÁSI Anna Mária: *A veszprémi és a székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben (1850–1920)*, Szeged, Iurisprudens, 2020.

TÓTÓ Áron: Bordélyházak és kéjnévtartók a polgárosodó Nagyváradon, *socio.hu* 5, no. 1, 2015, 77–104. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.1.77>